

MILE BOGOVIĆ

SENJSKA GLAGOLJSKA BAŠTINA

Mile Bogović
Senjskih žrtava 36
HR 53000 Gospić
mile.bogovic@inet.hr

UDK: 003.349.75(497.5 Senj)(091)
655(497.5 Senj)(091)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2008-12-19

Autor nastoji dati pregled sveukupne glagoljske baštine u Senju. Najprije pokušava objasniti pojavu glagoljice u Senju, a potom njezino priznanje od vrhovne katoličke vlasti. U daljnjem tekstu prikazuje važnije glagoljske rukopise i natpise vezane uz Senj, djelovanje glagolske tiskare, zatim prati opadanje glagoljske kulture i sudbinu Propagandinih izdanja, Šćaveta te završava vraćanjem hrvatske redakcije po Parčićevom misalu.

Ključne riječi: Senj, glagoljica, staroslavenska služba Božja, glagoljske tiskare.

I. Početci glagoljice u Senju

Nalaz Senjske glagoljske ploče otkrio je da je u Senju glagoljica već u 11. st. jednako prošireno pismo kao i na susjednom Krku. Činjenica je da se "kompaktna teritorijalna jezgra naših najstarijih glagoljskih natpisa iz XI, XII i XIII stoljeća nalazi na hrvatskom sjeverozapadu"¹ i da u to vrijeme nemamo nigdje drugdje u svijetu uklesano ijedno slovo u tvrdu materiju, trebala bi već jednom pokrenuti naše stručnjake na temeljito promišljanje o prostoru nastanka glagoljice.² Ne ćemo pogriješiti ako u traženju puta glagoljice i staroslavenske službe Božje povežemo Senj sa susjednom Baškom. Ondje na Bašćanskoj ploči imamo jasnu činjenicu postojanja monaha glagoljaša. Tu pak činjenicu možemo povezati sa Splitskim saborom 925. koji kaže da se bez znanja latinskog jezika

¹ B. FUČIĆ, 1982, 2.

² O tome sam pisao u više svojih radova. Upućujem na rad: M. BOGOVIĆ, 2004, 247-260.

ne smije nikoga promaknuti u svećenički red; ali takav koji ne zna latinski jezik može služiti Bogu kao klerik ili *monah*. Tu se misli na monahe odijeljene od puka i redovito nesvećenike. Razvoj monaštva, međutim, pogotovo na Zapadu, išao je u smjeru njegova uključivanja u redovni pastoral i primanja svećeničkog reda.

Jednu od takvih redovničkih zajednica na Krku obdario je "v dni svoje" i kralj Zvonimir i darovao Dobrovitu i njegovoj monaškoj družini jednu ledinu na kojoj će biti sagrađena opatija sv. Lucije, što je Dobrovitov nasljednik Držiha uklesao u kamen onim pismom i jezikom kojim je pisao i govorio. Taj njegov zapis nazivamo Bašćanska ploča.³

Uplitanje Zvonimira u crkvene prilike na Krku vezano je uz njegovu obvezu koju je primio kao papinski vazal. U vrijeme njegova prethodnika, Krešimira IV., razvila se velika borba između pristalica papinske i bizantske jurisdikcije, između latinske i bizantske prakse uporabe jezika i pisma u liturgiji. O tome nam svjedoči i pisanje Tome Arhidakona u priči o Vuku i Zdedi (Vulfu i Cededu). Prilike su u Zvonimirovo vrijeme već bile takve da su se monasi, koji nisu željeli prihvatiti papinsku vlast i gregorijansku reformu, povukli s bizantskom vlašću prema istoku (i ponijeli svoje knjige!), a ostali su oni koji su i dalje čuvali glagoljicu i staroslavensko bogoslužje ali su priznali papinsku jurisdikciju. Tako nastadoše tzv. benediktinci glagoljaši. Tima je Zvonimir pomogao da izgrade svoj samostan s crkvom sv. Lucije. Ta pomoć dolazi preko benediktinske opatije sv. Nikole u Otočcu (Gacka), na što nas upućuje zadnji redak Bašćanske ploče koji govori da su u početku bile zajedno samostani u Otočcu i Sv. Luciji. Benediktinci u Otočcu svakako su već bili reformirani u smislu obnove Grgura VII. jer je taj samostan bio na području papinske jurisdikcije i hrvatskog kralja koji je bio papinski vazal.

Iako Senj u 10. i 11. st. nije bio pod bizantskom vlašću, svakako da je u crkvenom smislu stajao pod jakim utjecajem Krka i prakse koja se ondje razvila. Vjerujemo stoga da su i tu glagoljica i bizantska praksa zarana uhvatile korijen. Postoje podatci da je ondje u 12. st. živjela predbenediktinska, odnosno, istočnjačka monaška zajednica. Papa Honorije III. među posjedima manastira sv. Teodozija, bizantskog obreda, spominje 1218. i Sv. Juraj "de Casteluz" kod Senja.⁴

To nam ukazuje na vjerojatnost da je u vrijeme nastanka Senjske ploče postojala u blizini Senja monaška zajednica kojoj je pripadala crkva sv. Jurja.

³ M. BOGOVIĆ, 2000, 227-244.

⁴ M. JAPUNDŽIĆ, 1965, 102-103.

II. U Senju glagoljica postiže svoj vrhunac

Poslije Senjske ploče nemamo dugo nikakvih pisanih tragova o uporabi tog pisma u Senju i okolici. Lako bismo upali u zabludu misleći da je ono izišlo iz uporabe, kad ne bismo imali - nakon 150 godina - autentičnu vijest iz pisma pape Inocenta IV. od 29. ožujka 1248. Tu doznajemo, ne samo da pismo nije nestalo nego da je ono prošireno i po drugim južnoslavenskim krajevima.

Evo što papa piše senjskom biskupu:

"Predana nam tvoja molba sadržavala je da u Slavoniji postoji posebno pismo kojim se kler te zemlje, tvrdeći da ga ima od sv. Jeronima, služi u slavljenju bogoslužja. Zbog toga da bi se s njime poistovjetio i prilagodio se običaju zemlje u kojoj si biskup, ponizno si od nas zatražio dopuštenje, da možeš bogoslužje slaviti prema rečenom pismu. Mi, dakle, imajući na umu da je govor podložan stvari, a ne stvar govoru, podjeljujemo ti ovim pismom zatraženo dopuštenje i to u onim krajevima gdje već postoji spomenuti običaj, s time da se različitošću pisma ne povrijedi smisao. Dano u Lionu 29. ožujka 1248. pete godine (našeg pontifikata).⁵

Iz samog pisma dobiva se dojam da Filip nije izrastao iz glagoljaškog kruga, ali se želi poistovjetiti sa sredinom u koju ulazi. U svakom slučaju, novina je u tome što i biskup ulazi u glagoljaški krug, pa je taj ulazak biskupa trebalo opravdati nekim crkvenim Ocem. Stoga se navodi sv. Jeronima kao začetnika spomenutog običaja.

U jednom času staroslavenska služba Božja, koja je u okviru zapadnog kršćanstva jedva trpljena, postala je pogodno sredstvo njegova širenja, pače i njegove obrane. Pače, glagoljaško područje postaje dobro polazište za novu misijsku aktivnost.

⁵ "(Venerabili fratri) Episcopo Sceniensi (etc). Porrecta nobis tua petitio continebat quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis, et in terre consuetudinem in qua consistis episcopus immiteris, celebrandi divina secundum dictam litteram a nobis suppliciter licentiam postulasti. Nos igitur, attendentes quod sermo rei et non est res sermoni subiecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus ubi de consuetudine observantur premissa, dummodo sententia ex ipsius varietate littere non ledatur, auctoritate presentium concedimus postulatam. Nulli ergo etc. Nostre concessionis etc. Datum Lugduni IV Kalendas Aprilis (Pontificatus Nostri) anno quinto"(Archivio Segreto Vaticano, Reg. vat, br. 21, f. 522rv). Pismo-otpis objavljeno je u više navrata. Prvi ga je objavio A. THEINER (*Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, vol. I, Romae 1863, 78). Od njega su ga prepisivali mnogi drugi, prenoseći i jednu Theinerovu pogrešku. Naime, Theiner je pročitao "*cum illis efficiaris conformis*" dok se u rukopisu jasno čita "*ut illis efficiaris conformis*". Theinerovo čitanje prenosi i CD, IV, 343 i Svetozar RITIG (*Povijest i pravo slovenštine*, Zagreb 1910, str. 216).

Činjenica da po biskupu Filipu glagoljica 1248., s papinskim blagoslovom, prelazi prag senjske katedrale i da se staroslavenski jezik od tada čuje i u biskupskim svečanim misama, odrazila se tako povoljno na daljnji razvoj događaja da s pravom možemo reći kako je papinskim pismom senjskom biskupu Filipu od 29. ožujka 1248. postavljen kamen temeljac za uzlazni period hrvatske glagoljske kulture 14. i 15. st.

III. *Glagoljski spomenici u 14. st.*

Nema sumnje da je pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu dalo novi poticaj životu glagoljice i u Senju. Ipak to ne možemo dokazati onovremenom izvornom građom. Općenito uzevši, kada se znade koju je ulogu Senj imao u povijesti našeg glagoljaštva, ne možemo reći da su nam u onoj mjeri sačuvani izvori, pogotovo ne oni knjiške naravi, koja bi odgovarala takvom njegovom značenju.

Novi trag glagoljice u Senju nalazimo gotovo jedno stoljeće nakon spomenutog papinskog pisma. Radi se o spomeniku iz 1330. na crkvi sv. Martina u Senju (v. niže među natpisima). Međutim, ni nakon toga nemamo nekih brojnijih tragova glagoljice u Senju.

Nema sumnje da je glagoljicom pisan i statut senjskog kaptola iz godine 1340. Nije sačuvan glagoljski original, ali je na latiničkom prijepisu, koji se nalazi u Arhivu HAZU br. II. d 10, zapisano: "Bi ovo skopiano s glagolskoga na naš Dalmatinski jezik pravo i verno."⁶

U Češkoj je postojala predaja da je češki kralj Karlo IV. iz Senja dobio prve benediktince za glagoljaški samostan u Pragu (kasnije prozvan Emaus). Ostojić to donosi kao jedno mišljenje, ali osobno smatra da su u Prag otišli benediktinci iz Tkona, odnosno Čokovca.⁷

Za tvrdnju da su senjski benediktinci bili glagoljaši imamo potvrdu početkom 15. st. Naime, 1413. svećenik Vuk ostavlja svoj glagoljski misal crkvi sv. Jurja "in Lesac" kod Senja,⁸ što očito znači da se takav misal ondje koristio.

Vremenski veoma blizu stoji još jedan važan senjski glagoljski spomenik - *Lobkowiczov glagoljski psaltir*. Pisao ga je u Senju žakan Kirin.⁹ Budući da je

⁶ Mislim da nema više razloga stavljati taj statut u 1380. godinu, jer mnoge pojedinosti iz njega mogu se razumjeti tek ako ga se datira 1340. godinom (v. M. BOGOVIĆ, 1988, 23).

⁷ I. OSTOJIĆ, 1960, 26-27 i 30. S tim mišljenjem se slaže i Hercigonja.

⁸ P. RUNJE, 1990, 88.

⁹ M. PANTELIĆ, 1980, 355-368.

riječ o knjizi koja je namijenjena laicima, jasno je da je glagoljica bila poznato pismo i izvan svećeničkih krugova.

Iz 14. st., dakle, sačuvana su tri vrijedna glagoljska spomenika u Senju. Unatoč toj škrtosti spomenika, možemo reći da je i za to stoljeće potvrđena široka glagoljska praksa, jer su spomenici različite naravi: jedan je kameni natpis, drugi pravni spis i treći liturgijska knjiga.

IV. Rukopisi

Novo razdoblje života glagoljice u Senju otvara se koncem istog stoljeća, kada je kralj Žigmund 25. lipnja 1392. dao senjskom kaptolu pravo pečata, čime je on postao vjerodostojno mjesto ili "locus credibilis". Kaptol je izdavao i glagoljske i latinske isprave, prevodio ih s jednog na drugi jezik, a surađivao je i s gradskim notarom, koji je često bio član senjskog kaptola. O toj djelatnosti senjskog kaptola pisao je do sada najtemeljitiije Ante Gulin,¹⁰ ali se nije služio upravo glagoljskim listinama. U nekom smislu mogli bismo reći da je povlasticom pečata kaptol otvorio svoju pisarnu u Senju.

Zanimljiv je podatak da je prije Blaža Baromića, rodom iz Vrbnika, u Senju djelovao glagoljski pisar, koji je 1456. napisao jedan misal upravo za njegov Vrbnik. Bio je to senjski arhidakon Toma. Možda bismo u Blažu trebali gledati nasljednika spomenutog arhidakona, tj. voditelja njegove pisarne.

Malo začuđuje da se znanstvenom svijetu osim *Lobkowitzova psaltira* i misala spomenutog arhidakona (Vrbnički II), ne veže uz Senj nijedan drugi glagoljski kodeks, ni po mjestu nastanka ni po mjestu boravka. No, zacijelo ih je bilo, a vjerojatno ih i sada ima, samo što ta veza nije otkrivena.

Pri sređivanju Biskupijske biblioteke u Senju nađena su dva glagoljska fragmenta koja su nekoć poslužila za uvez drugih knjiga. Za jedan od njih je Marija Pantelić sa sigurnošću ustvrdila da pripada Kukuljevićevom (Vinodolskom) brevijaru iz 1485. koji se sada čuva u arhivu HAZU. Za drugi fragment brevijara ne može odrediti ni vrijeme ni porijeklo, ali svakako ga stavlja u 15. st. I to bi mogao biti jedan od razloga da je tako malo glagoljskih liturgijskih kodeksa vezano uz Senj.

Već je gore rečeno da je statut Senjskog kaptola, pisan oko 1340., bio na glagoljici. Od listina koje su objavili Kukuljević i Šurmin sedamdesetak ih je, po sadržaju ili po mjestu izdavanja, vezano uz Senj. U Kukuljevićevo vrijeme njih 46 nalazile su se u Senjskom kaptolskom arhivu (a sada nema nijedne!). Navodno su se nalazile za vrijeme Drugog svjetskog rata u prostoriji iza glavnog oltara katedrale, no prostorija je uništena.)

¹⁰ A. GULIN, 1988b, 91-107; A. GULIN, 1988a, 29-39.

Od bogate glagoljske građe pravnog karaktera koja se čuvala u senjskom biskupskom arhivu danas je ostala samo kaptolska "Kvaderna" (Kaptolske knjige, br. 2) i oporuka Tome Partinića iz 1445. (Kaptolski arhiv, fasc. I, br. 1 i Biskupijski arhiv, fasc. A, br. 1). "Kvaderna" koja nam je sačuvana pisana je u 16. i 17. st. Koncem 17. st. već se potpuno prelazi na latinicu. Ukoliko se piše još glagoljicom, ona se dosta miješa s bosančicom. Iz "Kvaderne" doznajemo ne samo za imovno stanje senjskog kaptola nego i brojne lokalitete u Senju, te opće gospodarsko stanje u vremenu kada je pisana.

Oporuka Toma Partinića sadržajno nije vezana uz Senj, a sačuvana je samo u kasnijem prijepisu.

V. *Senjska glagoljska tiskara*¹¹

Prvi poznati senjski tiskar je Blaž Baromić. Svoj zanat izvježbao je pišući najprije u Vrbniku glagoljski brevijar za popa Mavra. Brevijar je dovršen 1460., kada je Blaž još bio žakan (klerik - svećenički pripravnik). Onaj koji je svojom rukom jednu knjigu napisao osjetio je što znači blagodat izuma tiska. U Vrbniku je bila veoma plodna glagoljaška škola (skriptorij) pa ga s pravom Jagić naziva maticom glagoljaštva. Ipak je ondje samo seoski kaptol. Stolni kaptol u Krku bio je latinaški. Tako su perspektivniji i sposobniji glagoljaši s Krka dolazili u Senj, gdje su kanonici i biskup bili glagoljaši. Pogotovo se u Senju pokazala potreba dobrih glagoljskih pisaca i poznavatelja staroslavenskog liturgijskog jezika (hrvatske redakcije) nakon što se pojavilo tiskarstvo. U Senju je bilo više takvih svećenika i kanonika, ne samo iz unutrašnjosti biskupije nego također s otoka Krka. U isto vrijeme kad i Baromić, spominje se u Senju i kanonik Blaž iz Baške, a među radnicima u Senjskoj glagoljskoj tiskari naći ćemo i Gašpara Turčića, također s Krka.

Posao oko tiskanja brevijara dovršen je 13. ožujka 1493.

Blaž se javlja ne samo kao pisar nego i kao pravnik. Rješavao je također spor oko opatije sv. Križa u Senjskoj Dragi. Izgleda da je ona oduzeta Frankopanovu kapelanu Ivanu i predana senjskom kaptolu, u čije je ime opatijskom nadarbinom upravljao arhidakon. U tom kontekstu mogla bi se tumačiti ona rečenica: "Archidiaconus autem ... habitabat in Draga seu Valle et ibi Typographia glagolitica fuit".¹² Križ kao znak na izdanjima Senjske tiskare

¹¹ O Senjskoj glagoljskoj tiskari postoji već opširna literatura, što se vidi i iz drugih radova u ovom *Zborniku*. Valja napomenuti da je Marijana Jakšić obranila 2001. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomsku radnju kod prof. dr. Stjepana Damjanovića pod naslovom *Senjske inkunabule i Senjska tiskara*. Cijeli rad dostupan je na internetskim stranicama.

¹² Arhidakon je, naime, stanovao u Dragi ili Valle (ondje je bila glagoljska tiskara), - kako je zabilježeno u zapisniku kanonske vizitacije senjskog kaptola 1751. (usp: V. KRALJIĆ, 1975, 77-80).

mogao bi također upućivati na njezinu vezu s opatijom svetoga Križa u istom mjestu. Vjerojatno je tiskara u svom prvom periodu djelovala u kući zlatara Martina Živkovića pred katedralom,¹³ a u drugom u Senjskoj Dragi (koja je počinjala nedaleko od senjskih gradskih vrata).¹⁴

Vraćajući se u Senj, nakon dovršena brevijara, Baromić je želio taj posao nastaviti na našem tlu i sa svojim ljudima. Iz Venecije je zacijelo uz znanje ponio i neke nužne tiskarske instrumente. Činjenica da je trebao ići u Veneciju naučiti umijeće tiskanja postavlja ozbiljno u pitanje postojanje tzv. Kosinjske tiskare.

1. *Misal*, 1494.

Pored brevijara najpotrebnija je knjiga misal. Taj zadatak stajao je pred njim i ekipom koju je okupio oko sebe. To je prva knjiga koja je izišla iz novoosnovane tiskare u Senju.

Sačuvana su 3 primjerka, i to 1 u Budimpešti (bibl. Szechenyi), drugi u Sankt Peterburgu (GPB; Berč. 2) i treći u Cresu (Samostan franjevaca konventualaca). Ove godine izlazi ponovljeno izdanje, odnosno pretisak tog misala.

2. *Spovid općena*, 1496.

Knjižnica od 36 listova u formatu šesnaestine, prijevod je popularnog priručnika za obavljanje ispovijedi "Confessionale generale" koji je napisao M. Carcano (+1485.), znameniti propovjednik i duhovni pisac iz Milana.

Senjsko muzejsko društvo izdalo je 1978. pretisak ove knjižice, a naredne godine i latiničku transkripciju glagoljskog teksta sa stručnom obradom Anice Nazor.

U drugoj fazi djelovanja Senjske tiskare, tj. onoj iz 1507./1508. ne susrećemo nigdje ime Blaža Baromića.

3. *Naručnik plebanušev*, 1507.

Knjiga od 117 listova u formatu osmine. To je prijevod glasovitog i raširenog teološkog priručnika "Manipulus curatorum" što ga je u 14. st. napisao Španjolak Guido de Monte Rocherii. Na hrvatski ga je prevelo više anonimnih redovnika kojih *imena ne izriču se za ukloniti se tašće slave*.

Sačuvano je 6 primjeraka, od kojih 4 u Zagrebu (još i nepotpun u knjižnici JAZU R 675, 2 u Samostanu franjevaca trećeg reda, jedan potpun, jedan nepotpun); 1 (potpun) u Beču (ONB, 15.479 - B Rara) i 1 (nepotpun) u Sankt Peterburgu (GPB, Berč. 3).

4. *Transit sv. Jeronima*, 1508.

Knjiga tiskana na papiru u formatu šesnaestine. Najpotpuniji primjerak ima 301 str. To je prijevod (s talijanskog) popularnog književnog djela "Vita et

¹³ M. BOGOVIĆ, 1998, 15-28.

¹⁴ P. TIJAN, 1994, 321-344.

Transitus s. Hieronymi".

Poznato je osam nepotpunih primjeraka, od toga četiri u Zagrebu (sva četiri u Knjižnici JAZU); 1 u Vrbniku na otoku Krku (župni dvor); 1 na Košljunu (samostanska knjižnica); 2 u Sankt Peterburgu (GPB, Berč. 6).

U Arhivu HAZU, I b 50 čuva se latinički prijepis senjskog "Transita" iz godine 1670.

5. *Korizmenjak*, 1508.

Knjiga od 208 str. form. osmine. To je prijevod popularnog priručnika korizmenih propovijedi koje je održao fra R. Caracciolo (1466. – 1473.) na poziv kralja Ferdinanda na njegovu dvoru u Napulju. Na kraljevu želju zapisao Cracciolo svoje propovijedi kako bi ih kralj mogao čitati kada bude spriječen da ih sluša. Već godine 1475. tiskan je u Napulju i od tada postao priručnik za propovjednike. Na hrvatski su ga preveli Pero Jakovčić i Silvestar Bedričić.

Poznato je 6 primjeraka, od toga 4 u Zagrebu (1 izložen, 1 nepotpun u NSB, R II A -8- 7,2 u Samostanu franjevaca trećeg reda, jedan uvezan zajedno s *Naručnikom plebanuševim*); 1 u Ljubljani (NUK, R - 18370); 1 u Sankt Peterburgu (GPB, Berč. 5). Godine 1981. Senjsko muzejsko društvo izdalo je pretisak ove knjige.

6. *Mirakuli slavne deve Marie*, 1507./1508.

Knjiga tiskana na papiru u formatu šesnaestine. Najpotpuniji sačuvani primjerak ima 154 stranice. Sadrži najopsežniju zbirku Bogorodičinih čudesa u hrvatskoj književnosti (61 čudo) s obiljem lijepih tema. Prevedena je s talijanskog.

Poznato je 5 primjeraka, od kojih 3 (nepotpuna) u Zagrebu (sva tri u Knjižnici u JAZU, R 738, R 738a); 1 (nepotpun) u Sankt Peterburgu (GPB, Berč. 4); 1 u Londonu (BL, C. 48. b. 23).

7. *Meštija od dobra umrtija s Ritualom*, 1507./1508

Knjižica tiskana u formatu šesnaestine. *Meštija od dobra umrtija* prijevod je popularnog djela "Ars bene moriendi", koje je izlazilo već u ksilografskim izdanjima, a u 15. st. prevedeno je i tiskano na glavnim europskim jezicima. Ritual je sastavljen na osnovi poznatih ritualnih tekstova. Podložak mu nije bio ni jedan poznati rukopisni ritual.

Poznata su dva nepotpuna primjerka (drugi je u Sankt Peterburgu, GPB, Berč. 7). Ni jedan nema početka ni svršetka.

Senjska glagoljska tiskara je prva sigurna tiskara na hrvatskom tlu.

VI. *Glagoljski natpisi*

Ukupno imamo 11 glagoljskih natpisa. Možemo reći da sredinom 16. st. glagoljica i u Senju prestaje biti narodno pismo. Ona će još jedno stoljeće biti u

službenoj uporabi samo u senjskom kaptolu, o čemu ćemo vidjeti poslije. Nabrojimo sada te spomenike, koristeći se tekstem i slikovnim priložima Branka Fučića:¹⁵

1. *Senjska ploča* pronađena je u tvrđavi Nehaj, a danas se nalazi u Gradskom muzeju u Senju. Vremenski smješta se na početak 12. st.

Sačuvani su samo ulomci glagoljskog natpisa na ostacima razbijenog crkvenog pluteja. U rekonstrukciji sačuvanih ulomaka vide se tri retka nekadašnjeg duljeg natpisa.

U prvom retku čita se invokacija (*v ime Otca i Sina i Svetoga Duha*), dok se iz skupina pojedinih slova u drugom i trećem retku ne može rekonstruirati smisaoni sadržaj. Fragmentarni tekst ima ukupno 33 znaka u kojima je zastupljeno svega 11 glagoljskih slova.

2. *Spomenik na crkvi sv. Martina*, sjeverno od grada, nad cestom za Novi. Čuva se u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu, inv. br. 6817, godina 1330.

Natpis na kamenoj ploči, dimenzija 39 x 64 x 9 cm:

V IME B(O)ŽIE AM(E)N LETA G(OSPOD)NA Č.T.J. KADA ZIDA
ILIE POP TU CR(I)K(A)V RILAČ S(I)N VNUK TOL IHI A PRAV NUK
STAVRO NE KNEZA NA ČAST B(OG)U G(OSPODI)NU I S(VE)T(O)MU
MARTINU:

V ime Božje, amen. Leta Gospodnja 1330, kada zida Ilija pop tu crikav, Rilača sin, vnuk Tolihi a pravnik Stavronje kneza, na čast Bogu Gospodinu i svetomu Martinu.

Natpis je bio dio opreme crkve, ali je prilikom njezine obnove (prije 1856.) maknut i ugrađen u ogradu oko crkve, gdje ga je vidio Kukuljević godine 1856. Godine 1905. izvađen je iz zida i prenesen u Narodni muzej u Zagreb.

3. *Natpis iz iste crkve sv. Martina*. Uz lik sv. Martina na kamenom je reljefu uklesano: SVETI MARTIN

Sada je u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu, inv. br. 6821. Iz istog je vremena kao i natpis pod 2. Dimenzija: 36 x 74,5 x 28 cm.

Reljef je dio izvorne opreme crkve sv. Martina. Prilikom obnove bio je uzidan u ogradni zid oko crkve, gdje ga je Kukuljević vidio 1856. god. i odakle je god. 1905. bio izvađen i prenesen u Narodni muzej u Zagrebu.

4. *Natpis nad vratima kuće u ulici "Gorica"*, bivši br. 24. Ploča dimenzija 102 x 44 cm, s natpisom na gornjem rubu:

¹⁵ B. FUČIĆ, 1982. (passim).

Č U N Ž O V O E ARMA G(OSPO)D(I)NA MARTINA
ARHIPRV(A)DA SENSKOGA VNUKA- SPAROŽIĆ(A)

1477. *Ovo je arma gospodina Martina, arhiprvađa senjskoga, vnuka Sparožića.*

5. *Natpis na nadvratniku na kući u ulici Široka kuntrada br. 4, dimenzija 117 x 28 cm.*

Č U O V POP GRŽAN BIŠE PRAVDN(I)K

1483. *Pop Gržan biše pravdnik.*

6. *Glagoljski natpis iz 15. st., pronađen 1974. na građevinskom spoliju u tvrđavi Nehaj, dimenzija 80 x 23 x 23,5 cm. Prvotni smještaj mu je bio franjevački samostan izvan zidina, a sada je u Gradskom muzeju u Senju.*

TO PISA FRA ŠIMUN MEČARIĆ

7. *Dva ulomka s nadvratnika ili gornjeg praga nekog prozora. Profil ulomaka sličan je profilu kamena s glagoljskim natpisom fra Šimuna Mečarića. Otkriveni su 1975. kao spolij u zidu tvrđave Nehaj i pohranjeni u Senjskom gradskom muzeju.*

Na prvom ulomku, dimenzija 92 x 180 x 12 cm, uklesano je: LOV

Na drugom, dimenzija 42 x 14 cm, vide se slova: AC

Moguće čitanje: LOV (RIN) AC

8. *Natpis na nadgrobnoj ploči iz neke crkve koja je prilikom gradnje Nehaja bila kao spolija ugrađena u podnicu otvora za topovsku cijev na II. katu južnog zida tvrđave. Godine 1976. izvađena je i pohranjena u senjskom muzeju. Dimenzije: 92 x 180 x 12 cm. Natpisno polje: 55 x 12 cm.*

.....H.....ČN ?GA I NEGA (E)REDI

Natpis je vjerojatno sadržavao datum, ime pokojnika i izraz "*i nega redi*" (i njegovi nasljednici).

9. *Natpis na nadvratniku stare, danas porušene kuće Gradišer na Širokoj kuntradi. Godine 1963. prenesen je u senjski Gradski muzej. Prvi red je klesan latinicom, a drugi glagoljicom. dimenzija 158 x 31 x 29 cm.*

M CCCCCXXII ZORZI BLAGAICH

Č F I B JURAJ BLAGAIĆ

1522. *Juraj Blagaić.*

10. *Natpis na porušenoj crkvi sv. Jurja. Danas je izgubljen, a Kukuljević ga je ovako pročitao:*

ČFK.....TU KAPELU O..BA..R.L...S(VETO)GA JuR(IE)...
S...RAVA.ROT...S...A...A...MP

Crkva je bila sagrađena uz desnu lađu katedrale oko 1540., pa je vjerojatno i natpis iz te godine. U prošlom stoljeću crkva je srušena.

11. *Natpis s pročelja senjske katedrale*, dimenzija 46 x 30 x 15 cm. Sada je u Povijesnom muzeju Hrvatske (inv. br. 6836).

ČFKV V TO VR(I)ME B(I)HU PR(O)K(URA)T(U)RI K(A)NON(I)KA
B VL(A)ST(E)L(I)NA B PUČA NINA B

1543. v to vrime bihu prokuraturi: kanonika 2, vlastelina 2, pučanina 2.

Najstariji natpis je, dakle, nastao oko 1100. godine (Senjska ploča), a najmlađi sačuvani 1543. Vjerojatno je glagoljica u Senju postala narodno pismo i prije nego je uklesana na Senjsku ploču. Ona je to prestala biti ne mnogo poslije zadnjeg poznatog natpisa. Još je nakon njega u redovnoj uporabi ostala samo u pisarni Senjskog kaptola. Kaptol će se već početkom 17. st. sve više služiti i latinicom, da bi sredinom istoga stoljeća glagoljica i u kaptolu bila napušтана.

VII. *Rusifikacija liturgijskih knjiga hrvatskih glagoljaša*

Kad naši glagoljaši od druge polovine 16. st. nisu više imali dovoljno znanja ni imanja da za svoje potrebe prirede i tiskaju liturgijske knjige, prekinut je prirodni razvoj tog liturgijskog jezika hrvatske redakcije. Izdavanje liturgijskih knjiga za naše glagoljaše preuzima Kongregacija za širenje vjere (Propaganda) u Rimu. Ondje će u redakciji Rafaela Levakovića izići na glagoljici najprije staroslavenski misal (1631.) a potom i staroslavenski brevijar (1648.). Drugo izdanje tih knjiga priredit će Ivan Paštrić: brevijar (1688.) i misal (1706.) Kao suradnici u tim izdanjima pojavljuju se sjedinjeni rusinski monasi, po kojima će u te knjige ući ruska redakcija, tj. onaj jezik koji je u liturgijskim knjigama ruske pravoslavne Crkve. Prema autentičnim izvješćima senjsko-modruškog biskupa Sebastijana Glavinića, ti brevijari su bili u uporabi i na području njegove jurisdikcije. Nema nikakvih naznaka da se u njegovo vrijeme koristio neki brevijar ili misal iz tzv. Kosinjske tiskare.¹⁶

Zaštitnici i propagatori staroslavenske liturgije i Propagandinih izdanja u 18. st. bili su zadarski nadbiskupi Vicko Zmajević (1712. -1745.) i Mate Karaman (1745. – 1771.). S Karamanom je tijesno surađivao i Matej Sović. Skupina senjskih svećenika moli 1768. Propagandu da ne prihvati Matiju Sovića za priređivača glagoljskog brevijara, jer je Sović navodno "učenik zadarskog nadbiskupa (Karamana, opaska M. B.), moskovskog je porijekla, i on će zacijelo u djelo unijeti iste greške koje je rečeni nadbiskup, iz neke lakoumnosti i pod izlikom učenosti, uveo u slavonski misal".¹⁷

¹⁶ M. BOGOVIĆ, 1991, 117-128.

¹⁷ Arhiv Kongregacije za širenje vjere (Propagande), SC *Dalmazia*, vol. 13, f. 145.

U takvim okolnostima glagoljanje se najprije gubi u seoskim župama. U liturgiju uvlači se praksa da se tihi dijelovi mise čitaju iz lako dostupnog latinskog misala, a ono što je glasno da se govori na živom narodnom jeziku. Neki su svećenici na svoju ruku prevodili iz misala na licu mjesta, a neki su imali posebne rukopisne prijevode pojedinih dijelova misala i brevijara, od kojih se rijetki tekstovi odlikuju ispravnim i jasnim književnim jezikom. Što se tiče lekcionara u užem smislu, već su postojali tiskani prijevodi, pa nije bilo potrebno novo prevođenje bilo iz latinskog, bilo iz staroslavenskog misala.

Nema sumnje da se u senjskoj katedrali još početkom 19. stoljeća glagoljalo. Generalni vikar Milanec 18. prosinca 1802., i sam biskup Ježić 12. listopada naredne godine, nedvosmisleno tvrde da kaptol svakodnevno vrši službu Božju na staroslavenskom jeziku. Milanec još s ponosom dodaje da od svih stolnih kaptola jedino senjski čuva povlasticu službe Božje na "ilirskom" jeziku. Svaki novi član kaptola treba u roku od tri mjeseca naučiti glagoljicu, inače gubi nadarbinu. U senjskoj katedrali se za tihe dijelove mise još tada upotrebljavao staroslavenski, dok je u modruškim zbornim crkvama već latinski misal. Za dijelove koji se glasno izgovaraju već je posvuda proširen tzv. "ščavet", tj. govorni jezik. Biskup Ježić se čak odlučio na novo izdanje "ščaveta" koje je tiskao u Rijeci godine 1824.

Godine 1825. prestali su se kanonici senjskog kaptola služiti glagoljskim brevijarom; uzeše latinski, ali u misi sačuvaše još neko vrijeme već gore spomenuti običaj. Poslije 1830. i oni su staroslavenski misal zamijenili latinskim. To je postala opća praksa u biskupijama, a i u Rijeci. Najduže se staroslavenski zadržao u službama za pokojne. Ipak je bilo pojedinih kanonika, kaže biskup Soić, koji su još dugo poslije 1830. molili iz glagoljskog brevijara. Isti biskup kaže da još u njegovo vrijeme (1882.) ima svećenika koji se služe staroslavenskim misalom. To su: Josip Snidarčić, Florijan Gruber, Mihovil Vanjković i Mate Grünhut.

VIII. *Politizacija glagoljice i staroslavenskog jezika*

Tridesetih godina 19. st. glagoljica, odnosno staroslavenska služba Božja dobiva kulturne i - još više - političke konotacije. Najvatreniji zagovornici sveslavenskog jedinstva postadoše i gorljivi branitelji glagoljice.

U Senjsko-modruškoj biskupiji Ježića je na biskupskoj stolici naslijedio Mirko Ožegović (1833. – 1869.), koji je uveo predavanje staroslavenskog u Biskupski licej u Senju, da bi svećeničke kandidate uputio u jezik liturgijskih knjiga. Predavanje je povjerio spomenutom Soiću. To bi moglo biti oko 1840. godine. Ožegović je bio za obnavljanje staroslavenske liturgije, ali ne

glagoljskim, nego latinskim slovima. U svom odnosu prema liturgijskom jeziku, Ožegović je, zacijelo, u mnogočemu slijedio mišljenje Franje Račkoga, kojega je poslao na više studije i bio stalno s njime u dopisivanju. Za svog nasljednika na biskupskoj stolici izabrao je Venceslava Soića (1869. – 1875.), bakarskog kanonika. Ovaj će nastaviti u njegovu duhu, ali će činjenica da je izrastao i odgojen na glagoljaškom području, utjecati na njegov odnos prema pitanju staroslavenske liturgije.

Soić je, kao profesor staroslavenskog jezika u Senjskoj bogosloviji, svakako mogao lako shvatiti potrebu da se tiska novo izdanje glagoljskog misala. Kada ga je 16. svibnja 1866. svećenik i gimnazijski profesor u Rijeci Šime Ljubić zamolio da mu dopusti služiti koji put misu na staroslavenskom jeziku, spremno mu je odobrio. Dakako, već sama činjenica da je potrebno tražiti dozvolu za misiti na staroslavenskom jasno govori, kako je glagoljanje u misi postalo neuobičajeno.

Ipak je i dalje u upotrebi bio šćavet.

Odnos prema glagoljici posebno će doći na iskušenje prigodom rada na izdavanju novog glagoljskog misala Dragutina Parčića, koji je u nj vratio hrvatsku redakciju, tj. onaj jezik koji se u liturgijskim knjigama hrvatskih glagoljaša nalazio prije rusifikacije. Misal je izišao iz tiska godine 1893.

Senjsko-modruški biskup Juraj Posilović izdaje odredbu da se uvede staroslavenski u liturgiju. "Ono bo, što danas de facto postoji: poraba jezika čisto hrvatskoga, pa još k tome miešanje hrvatskoga s latinskim, nije pred kanoni van zla poraba." A što je zla poraba, nastavlja biskup, "toga ni stogodišnja protivna poraba ne učini zakonitim". Biskup određuje i mladima i starim svećenicima da uče staroslavenski. Nitko ga, naime, više nije znao.

Od početka ak. god. 1893./94. uveo je biskup na Bogoslovskom liceju u Senju katedru za staroslavenski jezik, a od 1894. taj je jezik predmet župničkog ispita.

Još prije nego je svećenicima počela dužnost glagoljanja, nastala je u narodu pobuna. Najžešća je reakcija bila u župama bivše Vojne krajine, odnosno ondje gdje su katolici živjeli u blizini pravoslavnog življa.

Nije zabilježen nikakav protest senjskog kaptola. On je bio tijekom povijesti uporište glagoljice, ne samo u senjskoj biskupiji nego i mnogo šire. Iako se i u njemu tradicija glagoljanja bila prekinula, nekadanja praksa mogla se lakše obnoviti jer je ona značila i obnovu kulturnog kontinuiteta.

Iako je Parčićev misal u konačnici prihvaćen na cijelom hrvatskom području gdje se glagoljalo, postojalo je sve jasnije da glagoljica više ne može igrati onu ulogu u Crkvi koju je imala. Tako je već 1927. u redakciji Josipa Vajsa objavljen novi staroslavenski misal ali latiničnim slovima. Drugi

vatikanski sabor otvorit će mogućnost uvođenja narodnog jezika u liturgiju. Josip Burić nazvat će taj potez Sabora pobjedom Šćaveta¹⁸, tj. pobjedom one prakse po kojoj je sve ono što se glasno izgovaralo bilo na narodnom jeziku. Ta praksa bila je uvođenjem Parčičevog misala proglašena protuzakonitom i zabranjenom, ali je ipak ona otvorila put narodnom jeziku ne samo u Hrvatskoj nego i u cijeloj katoličkoj Crkvi.

Zaključak

Početci glagoljice i staroslavenske službe Božje u Senju naslanjaju se na praksu koju su bizantski misionari uveli na susjednom Krku. Nakon toga glagoljica i staroslavenska služba Božja imale su svoje uspone i padove kao i na drugim prostorima gdje se ta praksa proširila. Najveći trijumf glagoljica je doživjela u Senju kada je na molbu senjskog biskupa Filipa papa Inocent IV. uključio svojim reskriptom u krug glagoljaša senjskog biskupa, a time i njegov kaptol. Nakon toga nastaju brojni spomenici na papiru i tvrdoj materiji a kao kruna napretka glagoljske kulture u Senju je osnivanje prve poznate tiskare na hrvatskom prostoru. Nakon toga uzleta, zbog slabljenja materijalne podloge i teških prilika nametnutih turskom opasnošću, dolazi do opadanja glagoljske kulture ne samo u Senju nego i u drugim krajevima. Potrebne su knjige tiskane u Propagandinoj tiskari u Rimu, ali su zbog sudjelovanja rusinskih monaha u njihovoj pripremi i zbog nastojanja da glagoljaški kler bude pogodan most za približavanje pravoslavnih Slavena katoličkoj Crkvi u te knjige ušli elementi ruske redakcije, što kleru senjske i modruške biskupije nije bilo po volji. Glagoljica je u 19. st. postala i politički problem. Zbog nezakonitog prodora narodnog jezika u liturgiju, u redakciji Dragutina Parčića objavljen je staroslavenski misal u kojemu je vraćena hrvatska redakcija. Ni taj misal nije dobro prihvaćen u spomenutim biskupijama jer su staroslavenska služba Božja i glagoljica postale rijetkost u uporabi. Daljnji korak je bilo tiskanje misala latiničnim slovima (1927.). Drugi vatikanski sabor otvorio je mogućnosti za uvođenje narodnog jezika, što se može nazvati pobjedom one prakse koja je u Hrvatskoj nastala uporabom Šćaveta.

¹⁸ J. BURIĆ, 1965, 246-257. Podrobnije sam to pitanje obradio u članku: M. BOGOVIĆ, 1993, 209-225. Ogranak Matice hrvatske u Zadru objavio je isti članak u posebnom broju *Zadarske smotre* XLII (Zadar, 1993), br. 3, 63-77, posvećenom Parčiću. Objavljen je i *Zbornik radova sa znanstvenog skupa: Život i djelo Dragutina Parčića*, održanoga u Zadru i Preku 18. i 19. listopada 1992. To je ustvari isti tekst kao i u *Zadarskoj smotri* samo je ovitak drugačiji. Moj članak je na istim stranicama. Na naslovnoj strani piše: ZBORNİK - PARČIĆ.

Literatura:

- Mile BOGOVIĆ, Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i statut senjskog kaptola, *Senjski zbornik*, 15, Senj, 1988.
- Mile BOGOVIĆ, Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine. *Croatica christiana periodica*, 27, 1991, 117-128.
- Mile BOGOVIĆ, Staroslavenska liturgija u biskupijama senjskoj i modruškoj u 19. stoljeću i Parčićeve misal, *Riječki teološki časopis*, I, Rijeka, 1993, 2, 209-225.
- Mile BOGOVIĆ, Počeci i uspon glagoljice u Senju, *Riječki teološki časopis*, II, Rijeka, 1994, 2, 157-175.
- Mile BOGOVIĆ, Osorski kanonik Matej Sović i njegov rad na izdavanju glagoljskih knjiga, *Kačić*, 25, Sinj, 1993, 782-792.
- Mile BOGOVIĆ, Senj i lokacija njegove glagoljske tiskare krajem 15. stoljeća, *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 21. i 22. studenog 1994. godine u povodu 500. obljetnice senjskoga glagoljskoga misala, HAZU, Zagreb, 1998, 15-28.
- Mile BOGOVIĆ, Otočac Bašćanske ploče, *900 godina Bašćanske ploče*, Baška, 2000, 227-244.
- Mile BOGOVIĆ, Okolnosti pojave i razvoja glagoljice na hrvatskom prostoru do 1248. godine, *Zbornik: Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, 2004, 247-260.
- Josip BURIĆ, Pobjeda Ščaveta, *Novi život*, V (Rim, 1965), IV, 246-257.
- Branko FUČIĆ, Glagoljski natpisi, *Djela JAZU*, 57, Zagreb, 1982, 315-323.
- Ante GULIN, Javna djelatnost notarske kancelarije i Kaptola u Senju tijekom srednjega vijeka, *Senjski zbornik*, 15, Senj, 1988a, 29-40.
- Ante GULIN, Srednjovjekovni senjski kaptol i njegovi pečatnjaci. Pečat senjskog biskupa Martina, *Senjski zbornik*, 15, Senj, 1988b, 91-107.
- Biserka GRABAR, Tiskani glagoljski Baromićev brevijar, *Slovo*, 34, Zagreb, 1984, 159-180.
- Vladimir KRALJIĆ, Novi arhivski nalazi o glagoljskoj tiskari u Senjskoj Dragi, *Senjski zbornik*, 6, Senj, 1975, 77-80.
- Dragutin KUKALJ, *Glagoljski misal Toma arhidakona senjskog* (pretiskano iz *Croatia sacra*), Zagreb, 1936.
- Anica NAZOR, Senjska Spovid općena kao izvor Akademijinog rječnika hrvatskog ili srpskog jezika, *Senjski zbornik*, 8, Senj, 1980, 369-376.
- Anica NAZOR, Kulturno-povijesno značenje izdanja Glagoljske tiskare u Senju g. 1494-1508., *Slovo*, 21, Zagreb, 1971, 415-442.
- Anica NAZOR, Senjski Tranzit sv. Jeronima i njegov predložak, *Slovo*, 19, Zagreb, 1969, 171-188.
- Ivan OSTOJIĆ, Benediktinci glagoljaši, *Slovo*, 9-10, Zagreb, 1960, 14-42.
- Marija PANTELJIĆ, Kulturni ambijent i djelovanje Blaža Baromića, pisca i štampara glagoljskih knjiga, *Senjski zbornik*, 6, Senj, 1975, 31-44.

- Marija PANTELIĆ, Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359. - prototip srednjovjekovnih "liber horarum" za laike, *Senjski zbornik*, 8, Senj, 1980, 355-368.
- Ivanka PETROVIĆ, Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski "Marijini mirakuli", *Slovo*, 34, Zagreb, 1984, 181-201.
- Petar RUNJE, *Prema izvorima*, Zagreb, 1990, 88.
- Josip TANDARIĆ, Senjski ritual iz 1507. i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti, *Croatica cristiana periodica*, III, Zagreb, 1979, 3, 185-189.
- Josip TANDARIĆ, Prvotisak senjske glagoljske tiskare u samostanu franjevacu konventualaca u Cresu, *Croatica cristiana periodica*, VII, 1983, 11, 184-185.
- Pavao TIJAN, Gdje je bila hiža arhižakana Silvestra Bedričića u kojoj je 1507./08. djelovala Senjska glagoljska tiskara?, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1994, 321-344.

SENJ GLAGOLITIC HERITAGE

Summary

The author's intention is to give a complete overview of Senj's glagolitic heritage. Firstly he explains the appearance of glagolitic in Senj and then its recognition by the Catholic Church's government. In the following text the author represents the most important glagolitic manuscripts and inscriptions related to Senj, the work of the glagolitic press and then he follows the decadence of glagolitic culture and its destiny through Propaganda issues, Schiaveta and the return of the Croatian edition according to Parčić Missal.

Keywords: Senj, glagolitic, old Slavic church service, glagolitic press.